

LAKÓHELYEK, TELEPÜLÉSEK

A nemezház

Belső-Ázsia hatalmas füves pusztáit és kopár hegyvidékeit régóta lakják nagyállattartó nomádok, akik főleg török és mongol nyelveket beszélnek (kisszámú lótartó evenki vagy szolon/hamnigan kivételével, akik a tunguz nyelvi csoportba tartoznak). A nagyállattartó életmód szükségessé teszi, hogy a nagyszámú jószággal (ló, juh-kecske, marha-jak és teve) folyamatosan vándoroljanak a téli és nyári szállások (törökül *kislag* és *jajlag*), illetve a hozzájuk tartozó legelők között. A síkságon a nomádok észak–déli irányban vándoroltak több ezer kilométert is, míg a hegyi legelőváltásnál a völgyek és az alpesi legelők között folyt a nomadizálás. Ezért a belső-ázsiai nagyállattartó népek körében már valószínűleg az ázsiai hszüingnuk (hunok) korában (Kr. e. 3–4. század) kialakult az a szállítható lakóépület-típus,

amelyet nemezháznak neveznek. A nemezház favázaz, nemezzel borított építmény, amelyet sáornak nevezni tévedés. A sátor ugyanis mindig csúcsos, a nomád népek félgömb alakú nemezházaira sohasem használják ezt az elnevezést. A széles körben elterjedt orosz *jurta* szó is némileg félrevezető, mert a török *jurt* nem lakóépületet, hanem lakóhelyet, szálláshelyet jelöl, azt a területet, ahol a nemezházakat felállítják. A nomád népek által használt elnevezéseket alapul véve talán a nemezház kifejezés lenne a legszerencsésebb a lakóépület megnevezésére (török *kidiz* vagy *kijiz eblög/öj/új*, mongol *eszegei/szegei/eszgei ger*). A türkmének a házat borító nemez színe szerint *gara* (fekete) és *ak* (fehér) *öj* elnevezéseket használnak, míg kirgiz neve *boz új* (szürke ház). Nogaj és baskir nyelvterületen az *ak* (fehér) *terme* elnevezés

NEMEZHÁZ 6. SZÁZADI
ÁBRÁZOLÁSA A SZOGD
AN-DZSIA SÍREMLÉKÉN

használatos, amelyben a *terme* a nemezház oldalrácsait jelenti. (Ennek belső-ázsiai török megfelelője a *kerege*, a mongol a *kana*, a volgai ojrátok/kalmakok pedig szintén a *terme* szót használják.

A nemezháznak két fajtája terjedt el Belső- és Közép-Ázsiában, valamint Kelet-Európa füves pusztáin: a török típusú (ezt nevezik oroszul *jurtának*) és a mongol típusú (oroszul *kibitka*). A két építmény között jelentős szerkezeti különbség figyelhető meg, bár mindkettő kerek, szétszedhető favázzal rendelkezik, és megfelelő méretre szabott nemezdarabok borítják őket. A nemez ősi találmány, már a sumérok is ismerték. *Nemez* szavunk iráni (talán szkíta) eredetű

MONGOL TÍPUSÚ
NEMEZHÁZ EGYENES
TETŐLÉCEKKEL.
KHOWD VIDÉKI TUVÁK.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

TÖRÖK TÍPUSÚ KAZAK
NEMEZHÁZ ÍVESEN
HAJLÍTOTT VÉGŰ
TETŐLÉCEKKEL.
NYUGAT-KAZAKSZTÁN,
MANG-KISZTAU, 1997.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

(vö. perzsa *namad*, oszét *nymät*). A nemezborítás kézenfekvő volt a nomádok számára, hiszen életformájuk alapja a juh, így gyapjú nagy mennyiségben állt rendelkezésükre. Ezenfelül a nemez rendkívül jó hőszigetelő, télen a -50 °-os hidegben is tartja a meleget, míg nyáron akár $+40$ °-os hőségben is hűvös marad a lakóhely megfelelő szellőztetés esetén. Szállítása is könnyű: összehajtogatható, és a súlya viszonylag kicsi. A szétszedhető, könnyű faváz szintén jól szállítható, bár a kopár síkságokon és hegységeken a fa sokkal nehezebben szerelhető be. A belső-ázsiai népek évezredes nomadizálása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy lakóhelyükön rendkívül megfogyatkoztak az amúgy is ritka erdőségek, hisz a nemezházak favázához sok fára volt szükség. Egyes területeken kifejezetten azért ültetnek fűzfaligeteket (*tal*), hogy a nemezház farácsához legyen elegendő alapanyag.

Lássuk először a nemezház favázának főbb részeit. A „fal” bőrszíjakkal összekötözött, szétnyitható farácsokból (kazak-kirgiz *kerege*, nogaj *terme*) áll, amelyeket színes, fonott szalagokkal kötnek össze (*bav* vagy *kur*). A rácsokat a nemezház szárnyának (kazak *kanat*) is nevezik. Attól függően, hogy hány rácsból áll – s így milyen méretű –, beszélünk négy-, hat-, nyolc- vagy akár tízszárnyas nemezházról. A szárnyak közé egy küszöbös favázat (kazak *boszaga*, kirgiz *boszogo*, mongol *katabcsi*) is helyeznek, ahová az ajtó kerül. A rácsok felső végéhez kötik a hosszú tetőrudakat (kazak *uvik*, kirgiz *uuk*, mongol *unin*). A török és mongol típusú nemezház alapvető szerkezeti

MONGOL TÍPUSÚ
NEMEZHÁZ VÁZÁNAK
FELÁLLÍTÁSA. NYUGAT-
MONGÓLIAI KAZAKOK
AZ ALTAJBÓL, 1996.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

különbsége abban áll, hogy a nomád török népek (kazak, kirgiz, karakalpak, nogaj, baskir, türkmén) a tetőrudak alsó, rácshoz kötözött végét ívesen meghajlítják, így sokkal jobb lesz a rudak tartóereje, statikája. A rudak másik, hegyes végét egy kerek faabroncsos füstkarika (kirgiz *tündük*, kazak *sangirak*, mongol *togona*) külső oldalába fűrt lyukba illesztik. A füstkarika abroncsát keresztrudakkal is megerősítik (mongol *csagarag* vagy *karagacsi*).

A füstkarika egyúttal a nemezház szakrális része is, szimbolikus összeköttetés az éggel, a szellemvilággal. Ugyanakkor a házban lakó család jelképe is, itt lakik a családot óvó úgynevezett *kut-lélek*. Ezért a füstkarikával kapcsolatban sok tabu (kazak *irim* vagy *tijim*) létezik (nem szabad ráülni, gurítani, és mindig felülre kell helyezni szállításkor).

A füstkarikát a családfő emeli fel egy hosszú rúddal (kazak *ba-kan*), az asszonyok pedig a tetőrudakat illesztik be minden oldalról. A nemezház építése ugyanis alapvetően az asszonyok dolga. Egy nemezházat két-három óra alatt lehet felállítani és berendezni, és egy-két óra szükséges a lebontásához. A lebontott nemezházat és más berendezési tárgyakat a férfiak pakolják fel a tevékre. Egy teve akár egy egész – körülbelül ezer kilogrammos – nemezházat is elcipel a hátán. Egyes helyeken azonban tevék vagy ökrök által húzott szekereket használnak a szállításhoz. A mongol típusú nemezházban a füstkarikát két tartóoszlop (*bagana*) tartja, mivel az egyenes rudak

KIRGIZ ASSZONYOK
TÖRÖK TÍPUSÚ NEMEZHÁZ
VÁZÁT ÁLLÍTJÁK FEL.
ÁLA-TAU, 1999.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

nem bírják el a tető súlyát. A faváz felállítását után az ajtókeretet (kazak *szikirlavik*, mongol *kagalgan*, kirgiz *kaalga*) szerelik be. Természetesen a nemezházat előre berendezik, hogy a bútorokat könnyebb legyen elhelyezni a belső térben. Ezután kerül sor a favázat borító nemezlapok felerősítésére. Minden favázdarabnak külön méretre szabott nemezborítása van:

Faváz részei

1. oldalfal: kazak *kerege*, mongol *kana*
2. tetőrudak: kazak *uvik*, mongol *unin*
3. füstkarika: kazak *sangirak*, mongol *örke*
4. ajtókeret: kazak *szikirlavik*, mongol *kagalgan*

Nemezborítás

kazak *tuvirdik*, mongol *tugurga*
 kazak *üzik*, mongol *degeber*
 kazak *tündik*, mongol *örke*
 kazak *eszik*, mongol *egüden*

A füstkarika négyzet alakú nemezborítását egy hosszú kötéllel ki lehet nyitni és be lehet zárni, aszerint hogy fényt akarnak beengedni, vagy füstöt kiereszteni. Az ajtó nemezborítása feltekerhető és az ajtó favázának tetejéhez (kazak *mangdajsa*, mongol *totaga*) erősíthető. Az ajtót a török és mongol népek ugyancsak másként tájolják: a török népek ajtaja kelet felé, míg a mongoloké dél felé néz. Ennek alapján határozzák meg az égtájakat is: a kazakban a jobb és a bal a déli és az északi, míg a mongolban a keleti és a nyugati irányt jelöli.

A MONGOL TÍPUSÚ
 NEMEZHÁZAK TETŐKARI-
 KÁJÁT OSZLOPOK TARTJÁK.
 KHOWD-VIDÉKI TUVÁK.
 FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

A nemezház közepén, a füstnyílás alatt van a tűzhely (kazak *ot orni*, mongol *golomta*). Az ajtóval szemben, a tűzhely mögött található a nemezház tiszteleti helye (kazak *tör*, mongol *koimar*), ahová a családfeje és megbecsült vendége ülhetnek. A tiszteleti helytől képest jobbra van a férfi-, balra pedig a női oldal. A női oldalon az ajtó felé helyezik az edényeket és más étkezéssel kapcsolatos tárgyakat (például a kancatejet vagy kumiszt köpülő eszközt). A férfioldalon ugyancsak az ajtó felé vannak a lószerszámok.

A NEMEZHÁZ
TISZTELETI HELYE.
TUVA NOMÁDOK, 1998.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

NŐI OLDAL.
PAMIRI KIRGIZEK.
CSONG-ÁLAJ, 2002.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

FÉRFIOLDAL. NYUGAT-
KAZAKSZTÁNI NOMÁDOK.
MANG-KISZTAU, 1997.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

A NEMEZBORÍTÁS FELRA-
KÁSA A VÁZRA. NYUGAT-
MONGÓLIAI KAZAKOK
AZ ALTAJBÓL, 1996.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

A török népek általában nemezszőnyegekkel (kazak *szirmak* és *tekemet*, mongol *szirdeg* és *gudus*) borítják a ház alját. A mongolok gyakran fapadlót (*sal*) is tesznek a nemezház alá. A török népek az oldalrácsokat legtöbbször a gyékényhez hasonló tippanfűből (kazak *sij*, kirgiz *csij*) font szőnyeggel borítják be kívülről, belülről pedig hímzett falvédőkkel (kazak *tusz-kijiz*). Sivatos, forró vidékeken az

oldalsó nemezborítást levéve a tippanfűborítással jobban szellőztethető a nemezház.

A nemezház ugyanakkor szakrális térként is funkcionál, és egyfajta világmodellként is felfogható. A felső vagy szellemi világgal való kapcsolatot a füstkarika jelképezi, amely, mint említettük, a házat óvó szellemet is rejt a török népeknél. A mongoloknál ezt a funkciót inkább a tűzhely (*golomta*) tölti be. A küszöb (kazak *tabaldirik*, mongol *boszoga*) szintén szakrális hely, nemcsak a külső és a belső teret választja el, de egyes pogány népek körében az alsó világ, az ártó démonok felé vezető utat is megmutatja. Ezért a legtöbb nomád nép körében szigorúan tilos a küszöbre lépni. A nemezház

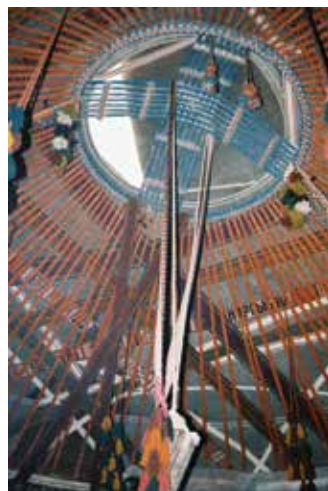

TIPPANFŰ BORÍTÁS EGY
TÜRKMEN NEMEZHÁZ
OLDALÁN. NYUGAT-
MONGÓLIAI KAZAKOK
AZ ALTAJBÓL, 1996.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

szakrális jellegét mutatja az is, hogy a nomádok hagyományosan itt tartották szellemhívó szertartásaikat, amelyeket legtöbbször a szellemek által beavatott közvetítők (sámánok) végeztek (kazak *bakszi*, kirgiz *baksi*, mongol *böge* vagy *idugan*, dél-szibériai *kam*). A sámán az ajtón, a küszöbön keresztül hajtotta ki a házból az ártó szellemeket, és olyan szertartások is voltak, amelyek során egy kötél (kirgiz *tuu*) vagy létrán mászott fel a füstkarikához, azaz a szellemek világához.

Máskor ugyanitt ereszkedtek le a szellemek a sámán hívására a belső térbe. A pogány népek a szellemeknek oltárt vagy különféle lakóhelyeket (mongol *ongon*, tuva *eeren*) is készítettek a nemezház fő helyén, és a tűz szellemének is áldoztak különféle módokon. A kazakok és a kirgizek körében az iszlám elterjedése miatt hasonló jelenségek már nem figyelhetők meg, de a halott szellemét (arab *rúh* vagy *arváh*) jelképező tárgyat (*tul*) ide szokta kitenni a gyászoló asszony. A nomád népek házassági szokásai is szoros kapcsolatban állnak a nemezházzal. A „házasodik” (kazak *üjlen*-, mongol *gerle*-) kifejezés is azon alapszik, hogy a házasodó férfi egy új nemezházat (kazak *otav*) kap nemzetségétől. A berendezés számos elemét (kelengye, nyoszolya, ág, szőnyegek) azonban a férjhez menő menyecske hozza magával.

FÜSTKARIKA.
NYUGAT-KAZAKSZTÁN,
MANG-KISZTAU, 1997.
FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

Források a magyarok lakhelyeiről

„Sátraik [kupoláik] vannak, a fűvel s a termékenységgel együtt vándorolnak.”

Ibn Ruszta perzsa földrajzi író, 910 körül

„Háború idején viszont a szükséges lovakat maguk mellett tartják, és béklyóba verve őrzik türk sátoraik közelében...”

Bölcs Leó bizánci császár: Taktika, 904 körül

„Városaik nincsenek, sem házaik, hanem nemezsátrakban laknak, szétszórt táborhelyeken.”

Ibn Hajján andalúzai arab történetíró, 11. század közepe

Korai muszlim és kínai szerzők a nemezházakról

A muszlim szerzők a nemezházakra nem a sátor, hanem a kupola (*kubba*) kifejezést használják, a magyarok esetében is. Ennek legkorábbi, részletes leírása a türkök kapcsán al-Jakúbi arab tudóstól származik, 891-ből: „Nincsenek házaik és erődjeik, csak török kupoláik vannak, amelyek bordázottak. Szegecseik ló- és marhabőről készült szíjak, s nemezzel fedik be. A nemez készítésében a legügyesebb nép, ugyanis ruházatuk (is) ebből készül.”

KIRGIZ NEMEZHÁZ. FOTÓ: SOMFAI KARA DÁVID

„Sátor a házam énnekem,
és ponyva itt a fal,
nyershús a napi ételem
és kancatej az ital.”

Liu Hszi-csun kínai herceg

„Kék nemezsátor
Ezer birka finom gyapja
kifeszítve száz íj[formájú fá]ra,
váza, kerek széle erős fűzfa,
színe friss késsel átítatva.
Északon készítették barbár minta alapján,
délre is eljutott a hadifoglyok vándorlásával.
Nagy szélben is mozdulatlanul áll,
ellenáll az esőnek, s ha nedves lesz, még keményebbé válik.
Van teteje is, amely a közepén magasodik,
nincsen sarka, mindenhol kerek.
Ha az oldalán az ajtónyílás tárva-nyitva is,
bent a levegő sűrű és meleg.
A hágókon és hegyeken túlról származik,
most az udvarban a portám előtt áll.
Magányos árnyékot vet holdfényes éjszakán,
a zord, hideg télben értéke megduplázódik.
[...]
A legjobb azután, amikor harmatos a föld,
a legjobb akkor, ha minden csupa hó.
[...]

*Po Csü-ji kínai költő verse északon, feltehetőleg
az ujguroknál készült nemezházról (9. század első fele)*